

ƏHMƏDİNİN “CƏMŞİD VƏ XURŞİD” MƏSNƏVİSİNDƏ ONOMASTİK VAHİDLƏRİN İŞLƏNMƏ MÖVQEYİ

Arzu Tofiq qızı İsgəndərzadə

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan
arzu.isgandarzada@gmail.com

Türk dillərinin lüğət fondunda xüsusi yer tutan onomastik leksikanın dəqiq təhlil edilərək dərinlən öyrənilməsi etnik və dil əlaqələrinin, tarixi hadisələrin və mədəniyyətlərarası əlaqələrin öyrənilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Türk dilləri çox geniş coğrafiyada yayıldığı üçün bu dillərə məxsus onomastik elementlər də mədəni, tarixi və coğrafi müxtəlifliyi əks etdirir. XV əsr oğuz abidəsi “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin onomastik leksikası çox zəngin və rəngarəngdir. Əsərin lüğət tərkibində toponimlərin, hidronimlərin, antroponimlərin, zoonimlərin, kosmonimlərin, etnonimlərin çoxşaxəliyi və rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir. Məqalədə oğuz türkcəsinin böyük nümayəndəsi Tacəddin Əhmədinin “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin dilində işlənən antroponim, toponim və zoonimləri tədqiqatla cəlb etdik.

Açar sözlər: “Cəmşid və Xurşid”, XV əsr, onomastik leksika, antroponim, oğuz türkcəsi

GİRİŞ

Türk dillərinin leksik fondunun mühüm bir hissəsini onomastik leksika təşkil edir. Onomastik leksika xüsusi adların ümumi məcmusunu ifadə edir və dilin strukturunda xüsusi bir rol oynayır. Xüsusi adların müxtəlif növləri dilin mənalandırma və identifikasiya funksiyalarını yerinə yetirərək həm sosial, həm də mədəni əlaqələri əks etdirir. Azərbaycan dilçiliyində onomastik vahidlər XX əsrin ikinci yarısından etibarən geniş şəkildə tədqiq olunmağa başlanmış, bu sahə dilçilik elmində ayrıca bir tədqiqat sahəsi olaraq inkişaf etmişdir. Müasir dövrə qədər bu sahədəki araşdırmalar, xüsusi adların semantik xüsusiyyətlərini, eləcə də onların tarixi və mədəni kontekstini anlamağa yönəlmişdir. Onomastik leksikanın öyrənilməsi həm də dilin inkişaf proseslərini və cəmiyyətin mədəni-tarixi irsini daha dərinlən anlamağa imkan verir. Bu sahədəki tədqiqatlar həm də Azərbaycan dilinin digər dillərlə əlaqələri və onun yerli xüsusiyyətləri barədə vacib məlumatlar verir.

Onomastik vahidlər yalnız fərqləndirici xarakterə malik olmaqla kifayətlənməyib, həm də milli kimliyin, mədəniyyətin və tarixin əks-sədasıdır. Bu vahidlər hər bir xalqın özünəməxsus düşüncə tərzini, adət-ənənələrini və sosial strukturlarını özündə yaşadır, eyni zamanda həmin millətin dünya görüşünü, dəyərlərini və tarixi irsini təcəssüm etdirir. Onomastik vahidlər milli xüsusiyyətlərin güclü şəkildə ifadə olunduğu elementlər olmaqla yanaşı, həm də həmin mədəniyyətin davamlılığını və unikal xüsusiyyətlərini qoruyan simvollarıdır. Bu səbəbdən onomastik leksika yalnız dilin strukturunda deyil, eyni zamanda milli kimliyin formalaşmasında və qorunmasında da mühüm rol oynayır [9, s. 25].

Türk dillərinin onomastikası çox zəngin və müxtəlifdir. Türk dillərinin lüğətində mühüm yer tutan onomastik leksikanın ətraflı şəkildə təhlil edilib öyrənilməsi etnik və dil əlaqələrinin, tarixi proseslərin və mədəniyyətlərarası münasibətlərin araşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Türk dilləri çox geniş coğrafiyada yayıldığı üçün bu dillərə məxsus onomastik elementlər də mədəni, tarixi və coğrafi müxtəlifliyi əks etdirir. Türk onomastikasının əsas xüsusiyyətlərindən biri adların çox vaxt təbiət, heyvanlar, bitkilər, coğrafi obyektlər, eləcə də sosial və mədəni dəyərlər ilə əlaqədar olmasıdır. Məsələn, türk dillərində olan bir çox yer adı təbii xüsusiyyətlərə, relyefə və iqlimə bağlıdır. Türk onomastikasının öyrənilməsi üçün tarixi mənbələr, epigrafiya (daş yazıları), yazılı mətnlər və müasir dil məlumatları vacibdir. Həmçinin bu sahədə başqa dillərin (məsələn, çin, ərəb,

fars, rus) təsiri də nəzərə alınır, çünki türk dilləri çox zaman müxtəlif dillərlə sıx əlaqədə olub və bu da onların xüsusiyyətlərinə təsir göstərmişdir.

“Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin onomastik leksikası

XV əsr oğuz abidəsi “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin onomastik leksikası çox zəngin və rəngarəngdir. Əsərin lüğət tərkibində toponimlərin, hidronimlərin, antroponimlərin, zoonimlərin, kosmonimlərin, etnonimlərin çoxşaxəliyi və rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir.

Biz bu məqaləmizdə Tacəddin Əhmədinin “Cəmşid və Xurşid” abidəsinin dilində işlənən antroponim, toponim və zoonimləri tədqiqata cəlb etdik.

“Cəmşid və Xurşid”-in dili antroponimik leksika baxımından olduqca zəngindir.

Abidənin dilində tarixi və dini şəxsiyyətlərin, müxtəlif əfsanəvi qəhrəmanların adları işlənmişdir. Əsərdə işlənən şəxs adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırdıq:

1. “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisindəki obrazlara aid antroponimlər: **Cəmşid** – Çin hökmdarının oğlu. Əsərin əsas obrazlarından biri; **Xurşid** – Rum Qeysərinin qızı. Əsərin əsas qadın obrazı; **Fağfur** – Çin hökmdarı, Cəmşidin atası. Əsərdə yüksək mövqedə olan və öz ölkəsinin lideri kimi təsvir edilən Fağfur həm də əsərin siyasi mühitini formalaşdıran bir simvoldur; **Hümayin** – Cəmşidin anası. Ailə və məhəbbət motivlərini özündə əks etdirən Hümayin əsərin emosional yükünü daşıyan əhəmiyyətli bir obrazdır; **Qeysər** – Rum ölkəsinin hökmdarı, Xurşidin atası. İmperiyanın gücünü və möhtəşəmliyini ifadə edən Qeysər həm də müxtəlif xalqlar arasında münasibətləri simvolizə edir; **Əfsər** – Xurşidin anası. Mədəni və sosial strukturların təmsilçisi olan Əfsər əsərin qadın obrazları və onların rolu ilə bağlı dərin anlamlar daşıyır; **Mihrab** – Əsərin başqa bir önəmli obrazı, Cəmşidin ən yaxın dostu; **Şadi** – Şam ölkəsinin şəhzadəsi; **Mihrac** – Şam ölkəsinin padşahı. Dövlətin idarə olunmasında və siyasi münasibətlərin tənzimlənməsində mühüm rol oynayan Mihrac həm də sosial quruluşun əsas təmsilçilərindən biridir; **Hurizad** – Pərilər sultanı, Xurşidin həyatında əhəmiyyətli yer tutan və əsərdəki magiya və fantastika elementlərini təmsil edən bir obrazdır; **Nazpərvərd** – Hurizadın vəziri; **Hacib** – Fağfurun vəziri; **Sührab** – Qeysərin qardaşı, əsərdəki güc mübarizələrində və hərbi strategiyalarda mühüm rol oynayan bir obrazdır; **Ərçanunsaz** – Çalğıcı və xanəndə, əsərdəki musiqi və mədəniyyət elementlərini təmsil edən, əsərin estetik zənginliyinə qatqı təmin edən bir obrazdır; **Şəkər** – Çalğıcı və xanəndə. Əsərin musiqi ilə əlaqəli obrazlarından biri olaraq, emosional atmosferi formalaşdırır; **Gülbərq**, **Beharəfruz**, **Nişatəngiz**, **Səmənruxsar** – Xurşidin köməkçiləri. Bu antroponimlər əsərdəki hər bir obrazın özünəməxsus yerini və funksiyasını müəyyən edir. Hər bir ad həm obrazın xarakterini, həm də dövrün sosial-siyasi şəraitini nəzərə alaraq, əsərin ümumi məzmununa xidmət edir.

2. “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisində işlənən tarixi antroponimlər: **Temur** (Teymur) – Tarixi şəxsiyyət. Böyük türk hökmdarı Teymurun adı burada qeyd edilir. O, XIII-XIV əsrlərdə Asiya və Yaxın Şərqdəki böyük zəfərləri ilə məşhurdur; **Çingiz xan** – Monqol imperiyasının qurucusu və ilk imperatoru olan Çingiz xan əsərdə tarixi və mədəni təsiri ilə diqqət çəkir; **Arqun** – Çingiz xanın nəslindən olan bir şəxs; **Qazan** – “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında personaj. Oğuz elinin Salur boyundan olan Qazan xan Oğuz igidlərinin başında duran bəylərbəyidir; **Hallac** (Mənsur Həllac) – Fəlsəfi və dini baxımdan böyük mücərrəd fikirləri ilə tanınan məşhur şəxsiyyət; **İskəndər** – Məşhur Yunan hökmdarı Böyük İskəndər; **Dara** – Fars imperatorlarından biri, xüsusilə İskəndər ilə olan müharibələri ilə tanınır; **Bəhram** (Bəhram Gur) – Fars əfsanələrində və ədəbiyyatında böyük qəhrəman, müharibələrdə qazandığı zəfərlərlə məşhurdur; **İsfəndiyar** – Fars ədəbiyyatında böyük qəhrəman və imperator; **Rüstəm** – “Şahnamə” əsərində böyük şücaətləri ilə tanınır; **Sam** – İran mifologiyasında və ədəbiyyatında böyük qəhrəmanlardan biri; **Gürşasb** – Fars ədəbiyyatında tanınmış qəhrəmanlardan biri; **Əfrasiyab** – Fars ədəbiyyatında məşhur bir mənfi obraz; **Küştasb** (Güştasb) – Fars ədəbiyyatında mühüm yer tutan bir başqa qəhrəman. Nümunə beytlərə nəzər salaraq:

Fələk yirə givürübən **Temuru**
Qonuqladı ətiylən mar u muru [1, 1315].

Qanı **Çingiz** qanı **Arqun** u **Qazan**
Temur u **Beyazid** ü Mir Sülman [1, 1313].

Bu dərd üçün asıldı puri-**Həllac**
Yolundan dönməgə olmadı möhtac [1, 1678].

Nirəyə vardı **Dara** vü Sikəndər
Ki dutmuşdı yidi iqlimi sərəsər [1, 682].

Gördi anı **Əli** vü görəmədi Bu-Ləhəb
Ol kişi kim gözi tolıdur pərdei-ğışa [1, 230].

Anuñ adı **Bəhram** oldı həkminə ram
Dutar mihri ilə Nahid aram [1, 289].

Əgər Allahdan olur isə yarı
Sipənd idəm kılıçda **İsfəndiyarı** [1, 3756].

Qanı **Rüstəm** qanı **Sam** u ya **Gürşasb**
Qanı **Əfrasiyab** u qanı **Küştasb** [1, 1311].

Təqdim olunan antroponimlər əsərdəki tarixi və mədəni kontekstlərin dərinliyini və zənginliyini əks etdirir. Həmçinin hər bir ad özündə tarixi, mifoloji və ədəbi mənaları ehtiva edərək, müxtəlif simvolları və məna qatlarını cəmləşdirir.

Hər bir antroponim həmin şəxsiyyətin həyatı, mübarizələri və ideallarını təmsil edərək əsərin məzmununa daha da dərinlik və zənginlik qatır. Tarixi şəxsiyyətlərin adları yalnız müəyyən dövrlərin və mədəniyyətlərin təmsilçiləri olaraq deyil, eyni zamanda zamanın və fərqli mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini və inkişafını əks etdirən mühüm göstəricilər kimi önə çıxır. Məsələn, Teymur, Çingiz xan və digər əhəmiyyətli şəxsiyyətlər öz dövrlərinin qüdrətli liderləri olmaqla yanaşı, həm də mədəniyyətlərarası əlaqələr, mübarizələr və tarixi hadisələr baxımından mühüm simvollarıdır. Hər biri həm öz dövrünün tarixi və sosial şəraitini əks etdirir, həm də müxtəlif xalqlar arasında təsir və qarşılıqlı münasibətləri simvolizə edir. Onlar bir çox hallarda yalnız əhəmiyyətli liderlər və qəhrəmanlar deyil, həm də insanlığın ümumi inkişafına dair dərin düşüncələr və ideyalar təqdim edən obrazlardır. Eyni zamanda fars və türk ədəbiyyatının məşhur qəhrəmanları – Rüstəm, İsfəndiyar, Bəhram Gur və başqaları – əsərin mifoloji və ədəbi təhlilini zənginləşdirərək, oxucuya qədim və müasir dəyərlər haqqında dərinlən düşünmək imkanı yaradır.

“Cəmşid və Xurşid” məsnəvisinin dilində işlənən dini antroponimlər. Dini antroponimlər özündə yalnız dini mənaları və simvolları deyil, həm də tarixi və mədəni dəyərləri cəmləşdirən mühüm şəxslərin adlarını əhatə edir. Bu adlar həm İslam dünyasında, həm də digər dinlərdə əhəmiyyətli olan, insanlıq tarixində böyük rolu olan şəxsiyyətləri təmsil edir: **Məhəmməd** (Peyğəmbər) – Səməvi dinlərin sonuncu peyğəmbəri olan Məhəmməd həm dini, həm də tarixi şəxsiyyət olması baxımından dünya tarixində əvəzsiz bir yer tutur. O, həmçinin İslamın əsaslarını qoymuş, dini təlimləri insanlara çatdırmış və müasir dövrə böyük təsir göstərmiş şəxsiyyətdir; **Süleyman** (Peyğəmbər) – İsrailoğulları arasında məşhur olan, həm də İslamda peyğəmbər kimi qəbul edilən Süleyman hikmət və ədalət rəmzidir. Süleyman peyğəmbərin əhəmiyyəti yalnız onun hökmdarlığında deyil, həm də onun hikmətli qərarları və ədalətli idarəçilik prinsiplərindədir; **Yusuf** (Yusif) – Quran və digər müqəddəs kitablar da daxil olmaqla əfsanəvi bir fiqur olan Yusif gözəl görünüşü və hikmətli qərarları

ilə tanınan bir şəxsiyyətdir. Onun həyat hekayəsi əxlaqi dəyərlər və sınaqlardan keçməyin simvolu olaraq təqdim edilir; **Əyyub** (Peyğəmbər) – Əyyub dözümlü simvolu olaraq tanınır, onun həyatında böyük əzablar və sınaqlar yer alır. Əyyubun həyatı, insanların qarşılaşdığı çətinliklərə qarşı necə dözə bilmələri haqqında əhəmiyyətli dərslər təqdim edir; **Musi** (Musa) – Musa Yəhudi, Xristian və İslam dinində böyük yerə malik olan bir peyğəmbərdir. Musa həm də liderlik və mübarizə simvolidir; **İsa** (İsa Məsih) – Xristianlıqda, həm də İslamda peyğəmbər kimi tanınır. İsa çox sayda möcüzə göstərmiş və insanlara sülh, sevgi və əxlaq dərsləri vermişdir; **Əli** (xəlifə) – İslamın dördüncü xəlifəsi və həmçinin İmam Əli Əhli-beytin mühüm şəxsiyyətlərindən biridir.

Bir neçə nümunə beytə nəzər salaq:

Ruşən görə **Muhammədi** söylə ki afitab
Ol kişi kim gözində anuñ olmaya ama [1, 228]

Kemalına olamı hiç nöqsan
Qarincaya sora gəlsə **Süleyman** [1, 3989]

Anuñ çün qissəyi-**Yusuf** hasəndür
Ki **Yaqubun** işi dərdü-hazandur [1, 1676]

Nə binüm hüznimi görmüşdi Yaqub
Nə binüm dərdümə irmişdi **Əyyub** [1, 845]

Yedi beyza qılıcı əjdəhayı
Yirə soqdu eylə kim **Musi** əsayı [1, 1478]

Nə nəf eylədi dünyadan **İskəndər**
Ki dutmuşdı yidi iqlimi sərəsər [1, 3808]

Gər öliyi diri itdiysə **İsa**
Demində anuñ dəxi bulındı ihya [1, 174].

Bu antroponimlər dini və əxlaqi dəyərləri simvolizə etməklə yanaşı, həm də müsbət insanlıq xüsusiyyətləri, dözümlü, ədalət və liderlik kimi ideyaları təmsil edirlər. Hər biri yalnız müəyyən dini mətnlərlə əlaqəli olmaqla qalmır, həm də ümumi mədəniyyət və sosial dəyərlər baxımından dərin təhlil və düşüncələrə səbəb olan obrazlardır. Bu adlar əsərdəki hər bir simvolu və mesajı daha güclü və dərin edərək, dini və mədəni irsin qiymətini bir daha vurğulayır.

Bədii üslubda digər onomastik vahidlər kimi antroponimlər də, bütövlükdə əsərin ideyasına, süjet xəttinə, hadisələrin inkişafına xidmət edir. Əlbəttə, sənətkar antroponim seçərkən daha çox yaşadığı dövrün, mühitin səsini qulaq asır [10, s. 20]. Qeyd edək ki, xüsusi adlar bədii əsərlərin əsas ünsürlərindən biri olduğu üçün söz ustaları bu kimi sözlərin seçilməsinə və işlənməsinə xüsusi diqqət yetirirlər.

Abidənin dilindəki onomastik vahidlərin bir qrupunu toponimlər təşkil edir. Toponimlər hər bir millətin tarixini öyrənmək üçün mühüm və qiymətli mənbələrdən biridir. Bu adlar coğrafi məkanları müəyyən etmək məqsədilə istifadə edilməklə yanaşı, həm də həmin bölgələrin tarixi, mədəniyyəti, sosial strukturu və xalqın soykökü barədə ətraflı məlumat verir. Toponimlərin araşdırılması vasitəsilə bir xalqın keçmişi, onların əcdadlarının yaşam tərzini, hər hansı bir coğrafi bölgədə baş verən mühüm hadisələr və bu ərazilərin zamanla necə formalaşdığı haqqında elmi məlumatlar əldə etmək mümkündür. *“Toponimlər vasitəsilə xalqın təşəkkülü, tarixi və soykökünü elmi şəkildə öyrənmək mümkündür”* [3, s. 5]. Yəni yer adlarının yalnız coğrafi məlumat verməkdən ibarət olmadığını, eyni zamanda həmin yerin mədəni və tarixi əhəmiyyətini vurğuladığını söyləyə bilərik. Bu səbəb-

dən toponimlər təkcə coğrafiya deyil, həm də tarix, etnologiya və dilçilik kimi sahələrdə əvəzsiz bir tədqiqat vasitəsidir.

“Cəmşid və Xurşid”in dilində işlədilən toponimlər əsərin tarixi və coğrafi kontekstini zənginləşdirir və oxuculara geniş bir coğrafi anlayış təqdim edir. Bu toponimlər əsərin məkanını daha konkretləşdirərək, hadisələrin baş verdiyi yerlərin müxtəlifliyini vurğulayır.

“Cəmşid və Xurşid”in dilində işlənən toponimlər: **Qüds** – Müqəddəs şəhər, islam, xristian və yəhudi dinləri üçün əhəmiyyətli olan bir məkandır; **Bağdat** – Abbasilər dövrünün mədəni və elmi mərkəzi, həm də islam dünyasında mühüm yer tutan şəhərdir; **Mısır** (Misir) – Qədim və zəngin mədəniyyətə sahib olan ölkə. Misir tarix boyu bir çox sivilizasiyanın beşiyi olmuşdur; **Şam** – Bütün Yaxın Şərqdə mühüm tarixi və mədəni əhəmiyyətə sahib olan şəhər; **Xarəzm** – Orta Asiyada yerləşən və tarixi əhəmiyyətə sahib olan bir regiondur; **Maçin** (Çinə tabe olan, Şərqi Türküstan tərəfindəki çöllərdə oturan türk qövmü) – Çinlə bağlı coğrafi məlumat verən və Şərqi Türküstanda yaşayan türk tayfalarını ifadə edən toponim; **Çin** – Böyük və qədim sivilizasiyanı təmsil edən məkan; **Rum** (Anadolu) – tarix boyu mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişaf etdiyi ərazi; **İraq** – İslam dünyasının mədəni və dini mərkəzlərindən biri olan bu ərazi həm də tarixi hadisələrin şahidi olmuşdur; **Hindustan** (Hindistan) – Hind altqitəsinin tarixi və mədəniyyətini təmsil edən coğrafi bölgə; **Umm-man** (Oman) – Ərəb Yarımadasının cənub-şərqində yerləşən və mədəni cəhətdən zəngin olan bir ölkə; **Bədəxşan** – Əfqanıstanın şərqində yerləşən tarixi bir region; **Bərbər** – Şimali Afrikada, xüsusən Əlcəzair və Tunisdə yaşayan əhali və onların qədim mədəniyyəti ilə bağlı toponim; **Xita** – Çinlə əlaqəli olan, qədim tarixə malik bir ərazi; **Xoten** (Xotan) – Tarixdə Şərqi Türküstanda yerləşən və ticarət yollarının mərkəzində olan bir şəhər və s.

Bu toponimlər özünəməxsus bir zaman və məkan çərçivəsindəki mədəni və tarixi hadisələrin izlərini daşıyır, bu da əsərin zəngin məzmununu daha da dərinləşdirir.

Məsnəvinin dilində işlənən antroponimlər və toponimlər müxtəlif rəngarəng səhnələrin təsvirində əsərin ideya və bədii təsvir gücünü artırmaq məqsədilə üslubi-poetik fiqur kimi qarşımıza çıxır.

Tarixi və müasir türk dilləri heyvan adları baxımından zəngin bir dildir. Abidənin dilində işlənən onomastik vahidlərin bir hissəsini zoonimlər təşkil edir. Zooloji leksikaya heyvan və quş adları daxildir.

“Cəmşid və Xurşid”in onomastik leksikasında heyvan və quş adları mühüm yer tutur və bu sözlər əsərin bədii dilinin zənginliyini artırır. Lakin əsərdəki heyvan və quş adlarında ərəb və fars dillərinin təsirinin güclü olduğu görülür. Bu təsir həmin dövrlərdə həm ədəbiyyatın, həm də gündəlik dilin inkişafında ərəb və fars mədəniyyətlərinin önəmli rolunu əks etdirir.

Ev və təsərrüfat heyvanları

Qoyun, at, tavar “davar”, *estər* “qatır”, *naqa* “dişi dəvə”, *it, çətük* “pişik”, *gurbə* “pişik”, *balıq, tazi* “ov iti” və s.

Qoyun u qurt bir yirdə olurdu
Geyik arslanla bile dirilürdü [1, 4124]

Nə layiq **atı** nalinə zər ü lal
Hilal olsa gərək anı nal [1, 47]

Quru ot toldurdu gönləri qurıtdı
Tavar üsdinə bərkidüp yüritdi [1, 1619]

Bir **estərdə** iki həvdəc bərabər
Nitə kim çərxdə dürc-i dü peykər [1, 1163]

Dəxi biñ **estərü** biñ əsb-i ziba
Qamunun çulları zər bəft ü diba [1, 1167]

Şikayət görüp anı **naqa**
Ki anuñ sahibiydi əhl-i faqa [1, 177]

Nə olduñ xab u xurdə **it** gibi xursənd
Çətük dəxi olsa ışıqın eylə dilbənd [1, 345]

Ki **gurbə** ışıqla olmaq kəndüdən sir
Yig andan kim ola kəndü ilə şir [1, 345]

Eyit tendən iraq can dirilürmi
Və ya **balıq** sudan taşra olurmu [1, 4481].

Vəhşi heyvanlar

Arslan “aslan”, *geyik*, *fil*, *qurd* “canavar”, *gürg* “qurd, canavar”, *rubəh* “tülkü”, *bəbr* “bəbir”,
şir, *pələng*, *yılan* “ılan”, *vaşaq*. “

Şikar içində Qeysər nagehani
Bir **arslanı** görür qəsd itmiş anı [1, 3636]

Geyik otlar idi bərg-i sünbül
Həva tolu idi buy-ı qərənfil [1, 3642]

Kılıcı fil sünügindən bilində
Degirmən taşı itmiş gürz elində [1, 1561]

Başı **qurd** u yüzi kurd ugözi fil
Ayağı zindəfil andan hazər qıl [1, 1529]

Qoyına olmuş idi **gürg** dəmsaz
İdəməz idi dürracə sitəmbaz [1, 434]

Nəbiyyüs seyf çün çaldı şimşir
Önində **rubəh** oldu bəbr ilə şir [1, 169]

Gəhi **bəbr** urası durur saña çəng
Gəh idisərsin əjdərhayilə cəng [1, 1369]

Qomadı ol tağda **şir** ü **pələngi**
Həlak itdi qamusın şir-i cəngi [1, 1491]

Yılanları cüda zəhmiylə yeksər
Qırubən oda yaqdırdı sərəsər [1, 1492]

Vaşaqla pars u it ü dəxi tazi
Ki rast ola şikaruñ cümlə sazı [1, 3637].

Quş adları

“Cəmşid və Xurşid” əsərində quşların ümumi adını bildirən iki fərqli söz, türkmənşəli *quş* və onun farsca qarşılığı olan *mürğ* işlədilmişdir. Bu, əsərdə həm dilin zənginliyini, həm də müxtəlif mədəniyyətlərin təsirini əks etdirən maraqlı bir xüsusiyyətdir. Bundan başqa, abidədə müxtəlif quşların adlarını bildirən bir sıra lüğəvi vahidlər də mövcuddur. Hər bir quş adı özünəxas xüsusiyyətləri və simvolik mənalara ilə əsərin məzmununa əlavə dəyər qatır və mühitin daha canlı və real təsvirini

yaradır. Məsələn, bəzi quşlar çox vaxt azadlıq, sevgi və sadıqlıq kimi mövzularla əlaqələndirilir, bəziləri isə qəhrəmanlıq və ya mübarizə simvolu kimi təqdim edilir. Quş adlarının bu şəkildə istifadə edilməsi, həm də əsərin estetik və ideoloji mesajlarını oxucuya çatdırmaq üçün mühüm bir vasitədir.

Bülbül – Farsmənşəli bu quş adı “Cəmşid və Xurşid” əsərinin dilində ən çox işlənən quş adlarından biridir və əsərdə xüsusi bir yeri vardır. Bülbül çox vaxt sevgi, azadlıq, gözəllik və musiqi ilə əlaqələndirilən bir simvol olaraq təqdim edilir. Onun adı əsərdə müxtəlif kontekstlərdə işlədilmiş və şairin duyğularını və xarakterlərin iç dünyasını təsvir etmək üçün güclü bir vasitə olmuşdur. Bu quş adı mütəmadi olaraq təkrarlanmış və simvolik olaraq müsbət mənalar daşıyırdı. Bülbülün xüsusiyyətləri təbiətin incəliklərini və insanın ən yüksək emosional ifadələrini əks etdirən bir obraz kimi çıxış edir. Aşağıdakı beytlərə nəzər salaq:

İ **bülbül** dəxi dürlü sözə it saz
Ki olavuz sözünə söz ilə dəmsaz [1, 978]

Gülistanda çün açılmış ola gül
Dəxi yirə nəzər qılamı **bülbül** [1, 1059].

Bu leksik vahid müasir türk dillərində kiçik fonetik fərqlərlə işlənir. Azərbaycan, türk və qaqauz dillərində *bülbül* sözü eyni fonetik tərkibini qoruyur. Digər türk dillərində isə fonetik dəyişikliklər baş vermişdir. Məsələn, özbək, qırğız, qazax və uйğur türkcələrində bu söz *bulbul* olaraq işlənir. Başqırd və tatar dillərində isə fonetik dəyişiklik nəticəsində *bilbil* forması meydana çıxır.

Bülbülün ərəb dilindəki qarşılığı olan *əndəlib* də, eynilə *bülbül* sözü kimi poetik gücü artıran və bədii təsvir vasitəsi olaraq istifadə edilmişdir. Sevgilisindən ayrılan aşiqin çəkdiyi iztirab əndəlibin həsrətində olan səsi ilə təsvir edilir. Sevgilisinin yoxluğu ilə qarşılaşan aşiqin qəlbində yaranan boşluq və kədər əndəlibin həsrətindəki səsləri ilə paralel şəkildə ifadə olunur:

“*Nalə idəram zar u zar ol dərd ilə kim əndəlib*” [1, 3138].

Qumrı (*qumru*) – Ərəbmənşəli bu quş adı *ağ göyərçin* növünü bildirir və “*Cəmşid və Xurşid*” əsərində yalnız dörd beytdə qeydə alınmışdır. Bu quş adı əsərdə bədii təsvir vasitəsi kimi təbiət və həyatı simvolizə edən bir element olaraq istifadə olunur. Məsələn, “*Ötər hər şahda qumrı vü bülbül*” [1, 1934] misrasında qumru təkcə quş olaraq deyil, həm də bir mühitin və dövrün təmsilçisi olaraq təqdim edilir. Bu cür obrazların istifadəsi əsərin poetik zənginliyini artırır və həm də dövrün sosial və mədəni mənzərəsini əks etdirir.

Bundan əlavə, *qumrı* sözünün digər türk dillərində müxtəlif fonetik formalarla işlənməsi bu leksik vahidin müxtəlif dillərdəki inkişafını və fonetik xüsusiyyətlərini göstərir. Azərbaycan dilində *qumru*, Türkiyə türkcəsində *kumru*, türkmən dilində *gumru* kimi kiçik fonetik fərqlərlə işlənir.

Çəkavək – Torağay quşunu bildirən bu leksik vahid, “*Cəmşid və Xurşid*” əsərində iki dəfə işlənmişdir və hər iki istifadə də poetik bir kontekstdə təqdim olunur. Çəkavək xüsusən təbiət və həyatın rəmzi olaraq, əsərin bədii dilini zənginləşdirir. Çəkavəyin təkcə quş olaraq yox, həm də təbiətin bir hissəsi, hər hansı bir məqamda öz yerini almış bir obraz kimi istifadə olunması, əsərin poetik strukturu üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır:

“*Nədir ağac bucağında çəkavək*” [1, 961]; “*Çəkavəklə ola mı güncişkə peyda*” [1, 2251].

G.Klauson bu leksemi *çəkik* və ya *çektük* şəklində qeydə almış və bu, “xallı kiçik quş” kimi qeyd etmişdir [5, s. 415]. Bu ifadə çəkavək quşunun xüsusiyyətlərini vurğulayan, onun kiçik və xallı görünüşünü təsvir edən bir termin kimi işlənir. Bu cür təsvirlər quşun fiziki xüsusiyyətlərini daha aydın şəkildə oxucuya çatdırmağa xidmət edir.

Türk mədəniyyətində quşlar qədim zamanlardan etibarən müxtəlif dəyərlərin həm mənfi, həm də müsbət simvollarına çevrilmişdir. Quşların özləri, adları və xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olaraq həm təbiət, həm də insan həyatının müxtəlif aspektlərini simvolizə etmişlər. Türk mifologiyası, dastanları və nağıllarında quş adları böyük bir əhəmiyyət daşıyır. Onlar yalnız təbiət varlıqları kimi deyil, həm də mədəni və əxlaqi dəyərləri, insanın daxili dünyasını və əzablarını, həmçinin azadlıq və sevgini təmsil edən simvollarla çevrilmişdir. “*Cəmşid və Xurşid*” əsərinin dilində də bu cür simvolik

anlamlar daşıyan quş adları geniş şəkildə işlənmişdir. Məsələn, *anqa*, *simurq*, *humay* kimi əfsanəvi quşlar əsərin mifoloji və fəlsəfi qatlarını gücləndirən, xüsusilə yüksək mənə daşıyan simvollarıdır. Bu quşlar əsərin mövzusunə uyğun olaraq zamanın, azadlığın, səadətin və müdrikliyin simvolları kimi çıxış edir.

Həşərat adları

Abidənin dilində işlənən həşərat adları kəmiyyət etibarilə az olsa da, türk dillərində bu tematikaya aid sözlərin fonetik tərkibi və işlənmə formalarının öyrənilməsi baxımından diqqəti cəlb edir. Bu sözlərə aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Arı. *Aru* *gibi* *bulara* *dillər üşdi* [1, 2700]. Anadolu türkcəsində *aru* şəklində işlənən bu leksik vahid abidənin dilində də sadəcə bir beytdə *aru* formasında qeydə alınmışdır. M.Kaşğari bu sözün ərəbcəyə uyğun olduğunu qeyd edərək yazır: “*Ərəblər bala arı deyirlər. Türklər isə bu adı bal düzəldənə verirlər. Çigil türkləri bala arı yağı deyirlər*” [6, s. 87]. T.Gülənsoy bu leksemin osmanlı, çağatay türkcələrində *arı/ārı* [8, s. 76] kimi işləndiyini yazır. Müasir türk dillərində isə: *arı* *Azərbay.*, *türk.*, *türkm.* *qaq.*, *qırğ.*; *ara* *qaz.*; *arı* *özb.*, *qıp.*; *ār* *xak.*, *hāarı* *xal.*; *härä* *y.uyğ.*; *härä* *q.qalp.* kimi geniş işlənmə tezliyinə malikdir.

Qarınca “*qarışqa*”. *Qarınca* *sora gəlsə Süleyman* [1, 3989]. “*Divanü Lügati’t-Türk*”də *karınca* / *karınça* / *karınçak* fonovariantlarında oğuz mənşəli söz kimi qeyd edilmiş, çigilcə qarşılığı olaraq *çumalı* leksemini göstərilmişdir [6, s. 449]. *Karınca* Türkiyənin İsparta, Ankara, Niğdə dialektlərində “*inəklərin dırnaqlarında görülən bir heyvan xəstəliyi*” semantikasında işlənir.

T.Gülənsoy bu sözün “*kur* “*quşaq, kəmə*” + (ı)n+ça *kiçiltmə şəkilçisi*” şəklində formalaşdığını yazır [6, s. 469]. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində “*qarışqa*” kimi sabitləşən bu leksik vahid müasir türk ədəbi dilində qədim fonetik variantını mühafizə etmişdir. Digər türk dillərində *qarınca* *türkm.*, *kırmıska* *tat.*, *kıdırıska* *başq.*, *kumurska* *özb.* və s. şəklində işlənir.

Abidənin dilində bəzən *qarınca* ilə paralel olaraq *mur* sözünün də işləndiyini görürük:

“*Nə qüdrət ola sənsüz adəmidə qoya muri ki marı dəf edə*” [1, 1577];

“*Fələk yirə givürübən Timuru / Qonuqladı ətiylən marı muru*” [1, 1315];

“*Yürimiz idi anda mur ilə mar*” [1, 1710].

Kirmi-şəbtab “*ışıldaböcək*”. *Düzər bir zərrə kirmi-şəmi-şəbtab* [1, 131]. Farsmənşəli olan və türk dilləri üçün arxaikləşən bu leksik vahid müasir Azərbaycan dilində “*ışıldaböcək*”, müasir türk ədəbi dilində isə “*ateşböceği*” kimi işlənir.

Sinək “*cüt qanadlı vızıtlı böcəklərin ümumi adı*”. *Düzər bir zərrə kirmi-şəmi-şəbtab / Düzər ol bir sinəkdən şəhd ü cəllab* [1, 131].

“*Divanü Lügati’t-Türk*”də *sinğək* “*şəhərlilərin dilində sivrisinək, köçərilərin dilində qara milçək*” şəklində qeydə alınan bu sözün işləndiyi şeir nümunəsi də verilmişdir: “*Kudhgu sinğək yılanlar (Çiyanlar, çibinlər, sinəklər, ilanlar)*” [7, s. 367].

Çağataycada *sinək*, uyğur türkcəsində *singak*, osmanlı türkcəsində isə *singek* şəklində “*ağça-qanad, milçək*” mənasında işlənmişdir [8, s. 783; 4, s. 206]. Qeyd edək ki, abidənin dilində sadəcə bir dəfə işlənən bu leksik vahid çağatayca elementi olaraq *sinək* şəklində özünü göstərir. G.Klauson bu sözü *sinək* “*hər növ vızıtlı böcək*” şəklində qeyd edir və göstərir ki, *çibin* kimi ilk dəfə xakas dilində qeydə alınmışdır [5, s. 838]. Türkmən dilində *sinək* “*milçək*”, *əl sinəqi* “*böyük qara milçək*” [12, s. 580] mənasında işlənməkdədir.

Digər türk dillərində *sinek* *qaq*; *çımın* *qırğ.*; *şibin* *qaz.*; *çivin* *uyğ.*; *singek* *s.uyğ.*; *sək* *tuv.*; *si-bin* *başq.* və s. şəklində işlənir.

Maraqlıdır ki, bu söz Türkiyə türkcəsinin Adana dialektində “*dəvələrdə görülən, dağlanaraq sağaldılan bir xəstəlik*” [11, s. 3639] adı kimi qeydə alınmışdır. Konya dialektində *sinekçadırı* “*çibinlik*” [11, s. 3639] mənasında işlənir.

Azərbaycan dilində *çibin*, *milçək* leksemlərinin arxaik sinonimi olan bu söz Qazax dialektində *sinəx* şəklində “*1) zəhərli həşərat və ya bitki, 2) xırda bit*” [2, s. 496] semantikasında mühafizə edilmişdir.

YEKUN NƏTİCƏ

XV əsr oğuz abidəsi “Cəmşid və Xurşid” məsnəvisi türk dilinin zəngin onomastik leksikasını özündə əks etdirməsi baxımından dəyərli bir qaynaqdır. Abidənin lüğət tərkibində toponimlərin, hidronimlərin, antroponimlərin, zoonimlərin, kosmonimlərin, etnonimlərin çoxşaxəliyi və rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir.

Əsərdəki antroponimlər və toponimlər dövrün tarixi və coğrafi şəraitini əks etdirən, həmçinin əsərin obrazlarını dərinləşdirən mühüm elementlərdir.

Toponimlər əsərin məkanlarını təyin etməklə yanaşı, həm də o dövrün coğrafi, mədəni və siyasi xəritəsini oxucuya təqdim edir. “Cəmşid və Xurşid”dəki yer adları yalnız coğrafi yerləri göstərmir, eyni zamanda həmin məkanların tarixi və mədəni əhəmiyyətini də əks etdirir.

Heyvan və quş adlarının geniş istifadəsi isə əsərin poetik yükünü artırır. Hər bir heyvan və quş öz xüsusiyyətlərinə görə müəyyən mənaları təmsil edir. Xüsusilə *bülbül*, *simurq*, *humay*, *çəka-vək* kimi adlar sevginin, həsrətin və mübarizənin simvollarıdır.

Ümumilikdə, “Cəmşid və Xurşid”in onomastik leksikası əsərin zəngin bədii dilini və dərin simvolik qatlarını ortaya qoyur. Antroponimlər, toponimlər və zoonimlər əsərin həm estetik, həm də bədii dəyərini artıran vacib komponentlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmedi. Cemşid ü Hurşid. İstanbul: İstanbul Universitesi, Nadir Eserler Kütüphanesi, Türkçe yazmalar bölümü, – № 921.
2. Azərbaycan dilinin dioloktoji lüğəti / red. A.A.Axundov, Q.Ş.Kazımov, S.M.Behbudov. – Bakı:Şərq-Qərb, A-Z, – 2007. – 566 s
3. Bayramov, İ. Qərbi Azərbaycanın Türk mənşəli toponimləri. – Bakı:Elm, – 2002, – 346 s.
4. Caferoğlu, A. Eski Uygur Türkçesi sözlüğü / A. Caferoğlu. – İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, – 1968, – 320 s.
5. Clauson, G. An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish / G. Clauson. – Oxford: Clarendon Press, – 1972. – 989 p.
6. Divanü Lüğat-it-Türk Tercümesi: [4 ciltte] / terc. ed. B.Atalay. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, – c. 1. – 1985. – 530 s.
7. Divanü Lüğat-it-Türk Tercümesi: [4 ciltte] / terc. ed. B.Atalay. – Ankara: Türk Tarih Kurumu, – c. 3. – 1986. – 452 s.
8. Gülensoy, T. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözlüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü [2 ciltte] / T.Gülensoy. – Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, – c.1. A-N. – 2007. – 608 s.
9. Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. [2 cildə], I cild, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, – 2019. – 288 s.
10. Mikayılova, Ə. Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. – Bakı:Memar Nəşriyyat–Poliqrafiya MMC, – 2008, – 302 s.
11. Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü [12 ciltte] / yön. Ö.A.Aksoy, haz. E.Vardarlı. – Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, – c. 10. S-T. – 2. Baskı. – 1993. – 4402 s. (3508-4402).
12. Туркменско – русский словарь (Туркмече – русча созлук) / – Москва: Советская энциклопедия, – 1968. – 832 с.\

THE USE OF ONOMASTIC LEXEMES IN AHMADI'S "CEMŞİT VE HURŞİT" MASNAVI

A.T. Iskenderzade

The in-depth study of onomastic vocabulary, which has a special place in the vocabulary of Turkic languages, plays an important role in the study of ethnic and linguistic relations, historical events and intercultural relations. Since Turkic languages are spread over a wide geography, the onomastic elements of these languages also reflect cultural, historical and geographical diversity. The 15th century Oghuz monument "Jamshid and Khurshid" has a rich and colorful onomastic dictionary. The diversity of toponyms, anthroponyms, hydronyms, anthroponyms, zoonyms, kosmonyms and ethnonyms in the vocabulary of the work draws attention. The article examines the anthroponyms, toponyms, and zoonyms used in the language of the "Jamshid and Khurshid" masnavi by Taceddin Ahmad, a prominent representative of Oghuz Turkish.

Keywords: *Jamshid and Khurshid, XV century, onomastic lexicon, anthroponym, Oghuz Turkish*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОНОМАСТИЧЕСКИХ ЛЕКСЕМ В МАСНАВИ АХМАДИ «ДЖАМШИД И ХУРШИД»

А.Т. Искендерзаде

Углубленное изучение ономастической лексики, занимающей особое место в словарном составе тюркских языков, играет важную роль в исследовании этнических и языковых связей, исторических событий и межкультурных отношений. Поскольку тюркские языки распространены на обширной территории, элементы ономастики этих языков также отражают культурное, историческое и географическое разнообразие. Огузский памятник XV века «Джамшид и Хуршид» имеет богатый и красочный ономастический словарь. Обращает на себя внимание разнообразие топонимов, антропонимов, гидронимов, антропонимов, зоонимов, космонимов и этнонимов в лексике произведения. В статье рассматриваются антропонимы, топонимы и зоонимы, использованные в языке маснави «Джамшид и Хуршид» Таджеддина Ахмади, великого представителя огузского турецкого языка.

Ключевые слова: *Джамшид и Хуршид, XV век, ономастическая лексика, антропоним, огузы-тюрки*